

ՀՐԱՋԵԱՅ ՔՈԶԱՐ

ԵՓՐԱՏԻ
ԿԱՄՈՒՐՋԻՆ

A LIT
OCH
1971

2217

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ՄՇԱԿ» ՄԱՏԵՆԱԾԱԹ

ՀՐԱԶԵԱՅ ՔՈԶԱՐ

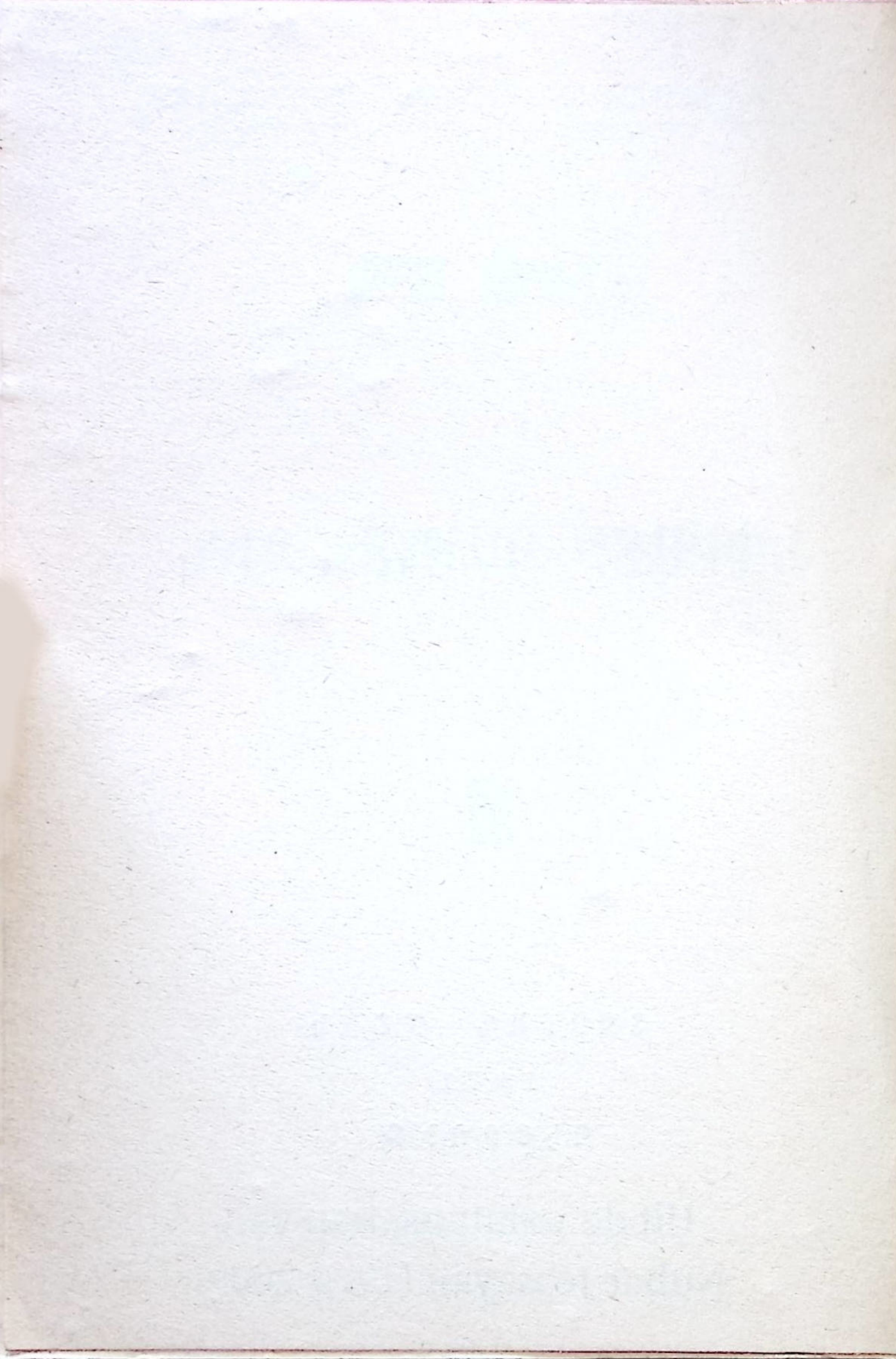
ԵՓՐԱՏԻ ԿԱՄՈՒՐԶԻՆ

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Մ Շ Ա Կ

1 9 7 1

Պ Է Յ Ր ՈՒ Թ

ԵՓՐԱՏԻ ԿԱՄՈՒՐՁԻՆ

Շատ տարիներ են լանցել այն օրերից, փոթորկալի, շառաչուն տարիներ, խորտակումների ու վերածնութիւնների, մահերի ու յարութեան ժամանակներ: Այն դէպքը, որի մասին պիտի պատմեմ, կարծես կատարուել է շատ դարեր առաջ, բայց որովհետեւ ես ականատես էի, ուրեմն թւում է ինձ, թէ ես էլ դալիս եմ դարերի խորքից:

Այն ժամանակ ես տասնհինգ տարեկան էի, եւ անցել է կէս դար: Այդ յիսուն տարիների ընթացքին ոչ մի օր՝ տանը թէ դրսում, ընտանեկան տաքուկ յարկի տակն թէ մեծ պատերազմների ցուրտ ու խոնաւ խրամատներում, քնած թէ արթուն, չեմ կարողանում մոռանալ այն սոսկումնալի ու կախարդական ըրպէները Եփրատի կամուրջի վրայ եւ այն աղջկան, որի անունն Աստղիկ էր: Լոյսով ողողուած նրա դէմքը շողում է իմ մտքի առջեւ՝ մէ'կ մարմրող, հեռու, մէ'կ մօտիկ, առկայծող աստղի նման: Իսկ նա ինքն ամբողջովին միշտ ինձ հետ է ու իմ մէջ, իմ մտքի ու հոգու, իմ խօսքի ու ձայնի, իմ ժպիտի ու արցունքների մէջ: Նրան ուրիշները չեն տեսնում իմ տխրամած հայեացքներում, իմ երազող, արդէն ծերունական, կկոցած բիբերում: Եւ քանի աւելանում է տարիքս, այնքան առաւել յստակ

լսում եմ նրա ձայնը եւ այնքան առաւել տաղնապով
թրթռում է կրծքիս տակ յողնած սիրտս: Եթէ բնու-
թիւնը պարզեւի ինձ վերստին մի քանի տասնամեակի
կեանք, աւելի կը կենդանանան հողուս մէջ այն բոպէ-
ները, եթէ լսողութիւնս խլանայ, ես սրտովս կը լսեմ
այն ձայնի թրթիռները, որ սրբազան երկիւղածու-
թեամբ են լցնում ողջ էութիւնս: Դրանից յետոյ ես
չատ փորձութիւնների մէջ եմ եղել: Կռուել եմ Բար-
թուղեան լեռների վրայ, Արաքսի ափերին, Սարգարա-
պատի դաշտում, «Վարդան զօրավար» զրահապատի
վրայ, ապա Դնեպրի ու Վոլկայի ափերին, իմ զօրա-
մասի հետ հասել եմ մինչեւ Օդեր գետը, կռուել եմ
ամէն տեղ, ուր պէտք է եղել պաշտպանել մարդկային
կեանքն ու պատիւը, այրուել եմ կրակների մէջ ու ած-
խացել, եւ այնուամենայնիւ չեմ կարողանում հանդըս-
տացնել վրդովուած խիղճս: Կը դա՞յ արդեօք այդ սըր-
բազան պահը...

Աւելի լաւ է պատմեմ ձեզ, թէ ինչ կատարուեց
Եփրատի կամուրջի վրայ, երբ ես տասնհինգ տարեկան
էի...

... Նախրի նման քշում էին մեզ խոր մի ձորի մի-
ջով, քշում էին ամբողջ մի բաղմութիւն՝ ծեր տղամարդ-
կանց ու սլառաւ, դառամեալ կանանց, սլառանի տղանե-
րի ու փոքրիկ աղջիկների ու դեռ ծծկեր երեխաների,
որ ճչում, ճչում ու լռում, մեռնում էին մայրական
գրկի մէջ: Շատ էինք մենք, մի քանի հարիւր հոգի,
ճանապարհին պակասեցինք: Զորերից ու քարափներից

յանկարծ յայտնուում էին զինուած խմբեր, վայրի դա-
դաններ յէս մռնչալով յարձակուում էին մեզ վրայ,
ջուրում տանում էին ջահել հարսներին ու աղջիկներին,
դաշունահարում էին դիմադրող մայրերին, պոկոտում
էին կանանց զլխաշորերն ու դօտիները, ոտքերից հա-
նում էին «կօնդրա» կօշիկները, խուզարկում էին ծե-
րերին, նրանց հագուստների մէջ գտնում էին վերջին
դրամներն ու արագ անհետանում էի, ինչպէս կայծա-
կը, որ ամէնի դողոցով խփում է երկնքից, ճեղքում
գտեւինը, այրում է ամէն ինչ ու կորչում սէզների մէջ:

Ամէն այդպիսի յարձակումից յետոյ աւելի կա-
տաղի էին դառնում մեզ քող ասկեարները: Շառաչում
էին մեր զլխավերեւում նրանց մտրակներն ու օձերի
խայթոցների պէս կսկիծներ թողնում մեր կիսամերկ
մարմինների վրայ: Ու քայլում էինք գունդ եղած, ի-
րար հպուած, բոբիկ, ճաքճքուած ոտքերով, արիւ-
նոտուած, կապտած դէմքերով, քաղցից ուժասպառ,
սմքած-թուլացած, ուռած-ծանրացած մարմիններով՝
ետեւում, ճանապարհի վրայ թողնելով մահամերձ հա-
րադատների մարմինները եւ արեան շիթեր՝ ժայռերի
ու հեղեղատների լերկ քարերի վրայ, ցնցոտիների պա-
տառիկներ ու ձորձեր՝ մասրենիների ճիւղքերին: Ինչ
որ պէտք չէր եկել յափշտակիչներին՝ մեր մարմիննե-
րից պոկում էին ճանապարհի փշերն ու մացառները:

Ձորը խորն էր եւ նրա վրայ կամարւում էր կա-
պո՛յտ, կապո՛յտ երկինքը, որի մէջ լողում էին փոք-
րիկ, սպիտակ ամպեր՝ լուսեղէն, թափանցիկ: Նրան-

ցից վերեւ, երեւի շատ վերեւ, հանդարտ նստել էր Աստուած: Ես մտքով տեսնում էի նրան ու ամէն լռալէ սպասում, որ նա էլ մեզ տեսնի: Ու չէր տեսնում նա մեզ:

Շառաչում էր Օմար Օնպաչու մտրակը: Նրա հինգ օգնականներից երկուսը հրացանները ձեռքերին պատրաստ պահած, դաշոյնները խրած գօտիների մէջ՝ ձիերով գնում էին մեր առջեւից, մէկը մեր աջ, միւսը ձախ կողմից: Երրորդն ու չորրորդը Օմար Օնպաչու հետ դալիս էին մեր ետեւից: Պեխերը ոլորած, փամփուշտակալները մէջքով փաթաթած, ձախ աչքը կոյր, յօնքը պորթուած գնդակից թէ դաշոյնի հարուածից, դեղին ատամները դուրս ցցուած: Օմարը սարսափ էր ազդում նաեւ իր օգնականների վրայ, որոնց հայհոյում էր, որ երբեմն խարազանի թոյլ հարուածներ էին իջեցընում մեր գլխներին ու մէջքներին: Նա գոռում, գոռգոռում, մռլտում, մռնչում, հրամայաններ էր արձակում եւ իր նման կատաղած իր ձին քշում էր ետ մնացողների վրայ, եւ մոլեգնած ձին չէր խրտնչում ուրուականներից, տրորում էր նրանց իր սմբակների պողպատէ պայտերի տակ:

Ո՞ւր էին քշում մեզ՝ չգիտէինք: Եւ ինչո՞ւ աշխարհն այսպէս տակնուվրայ եղաւ:

Տնքում ու կսկծում էին ոտքերս, մոմռում էին փշրուած եղունգներիս տակից բացուած վէրքերը, բայց ամէն ակնթարթ յիշում էի, որ պէտք է արթուն լինեմ եւ նեցուկ ու սատար լինեմ Աստղիկին, որ տղա-

յի պէս կարճ կտրած մաղերով, ճակատին՝ ցած իջնող մաղափուռնջ, տղայի ցնցոտիներ ու տրեխներ հագած, քայլում էր իմ կողքից ու յաճախ յենւում ցաւերից տնքացող իմ ուսին: Եւ նրա ծանրութիւնն ուժ էր ներշնչում ջարդուած, սպաննուած մարմնիս, սթափութիւն էր բերում մոլորուած անարդար Աստծոյ դէմ ասպտամբած հոգուն:

Աստղիկը քայլում էր իմ կողքի՛ն, իմ ուսին յենուա՛ծ: Երազ չէր դա, այլ դաժան, այլանդամկուած իրականութիւն: Իսկ երկու օր առաջ նա երազ էր, կապոյտ, մանիշակագոյն երփռ, սպիտակ թափանիկ ամպ, երփնեւանդ ծիածան, որ կանչում, դիւթում է քեզ ու դու վազում ու չես հասնում նրան: Իսկ հիմա նա քայլում է կողքիս, պատառոտուած տրեխներով, անլուայ, լաղտոտ դէմքով, աչքերն ուռած ու արնամած:

Ինչո՞ւ աշխարհն այդպէս տակնուվրայ եղաւ: Ո՞վ կարող էր պատասխան տալ, ո՞ր խենթը կարող էր փրկութիւն խոստանալ, ո՞վ կը վերադարձներ մեզ երէկուայ օրը, մեր գիւղն ու մեր հայրենական տները, որ մնացել էին եօթը սարի եւ եօթը ձորի ետեւում: Աջից ժայռեր, ձախից ժայռեր: Ժայռեղէն մի վիթխարի վանդակի մէջ էր մեր գիւղը, որ անառիկ էր թւում մեզ, անմատչելի, անխախտ ու յաւիտենական: Եւ թուրք հարկահաւաքներն անգամ վախվիւելով էին մտնում մեր ձորերն ու մեր գիւղը: Եւ հիմա չկայ մեր գիւղը, քարուքանդ արին ու վառեցին բոլոր տները, ճարճատելով փլուեցին բնակիչների վրայ թոնրածխից

սեւապած գերանները, տներից դուրս փախչողներին գերի առան եւ քչեցին ձորերով ու դաշտերով, քար ու քու միջով, դէպի ո՛ւր, չգիտէնք, հիմա էլ :

— Զո՛ւր, մի քիչ ջո՛ւր, — շնջում է Աստղիկը

մի ակնթարթ կանդ առնելով ու յենուելով ուսիս : Եթէ ես չարժուեմ այս վայրկեանին, նա ցած կ'ընկնի, միականի Օմարը կը կրակի նրա վրայ, եւ ճանապարհին կը մնայ մի դիակ էլ՝ դադաններին ի կեր : Աստղիկի դիակը...

Ոռնում է խարաղանը մեր ետեւից քայլողների գլուխներին : Նրանք մէջտեղ են առել մեզ, որ չճանաչուի Աստղիկը : Նա միակն է իր հասակակից անշիկներից, որ մնացել է մեզ հետ : Կարծում են, թէ տղայ է՝ այնքան այլակերպուել ու խոշտանդուել է :

— Քեւէ, լաօ՛, քեւէ, մեռնիմ իմ Աստղիկան, — անդրաշխարհային ձայնով շնջում է ծերունի Օհանը, որ մեր ետեւից քայլում էր՝ կրծքով մեզ պատնէշած : Մի կարճ պահ ցայեացքս թեքում եմ տեսնելու նրան : Ճակատից արիւնը հոսել է ցցուած այտոսկրերի վրայով, ներկել է ձիւնասպիտակ մօրուքը : Քայլում է գլուխն ուղիղ պահած, անկոր իրանով, չոր, բարձրահասակ : Մօրուքը փողփողում է արնաներկ դրօշի պէս :

— Քեւէ՛, Խորենիկ, քեւէ՛, մատա՛ղ...

Շրթունքները նոյնիսկ չեն թրթռում : Աչքերն էլ չեն խօսում, լուռ է ծերունի Օհանը : Նրա հոգին է խօ-

սում մեղ հետ, որ դեռ կենդանի է նրա մեռած մարմնի մէջ, անկտորում հողին, որ կանգուն է պահում նրա հարիւրամեայ մարմինը եւ միաժամանակ հովանի է մեղ մահուան այս անսկիզբ ու անվախճան ճանապարհների վրայ:

— Աստուած կը փորձէ ձեզի, լաօ՛, դիմացէ՛ք, քելէ ք.....

Օմար Օնպաշու ձեռքն արդէն յողնել է, ձայնը խռպոտել: Մտրակում է ձախ ձեռքով, մռլտում է, ու հայհոյական խօսքերն արդէն չեն հասկացւում: Մըտրակի ոռնացող հարուածն իջնում է ծերունի Օհանի դլխին: Ճակատից արեան նոր շիթ է պոկւում, աջ աչքը մի բոպէ յետոյ ուռչում, կապոյտ դնդիկի պէս ցցւում է յօնքի տակից:

— Մեղք են, Օմար Օնպաշի, վերելից Աստուած է նայում, — ցածր լայց դողացող ձայնով ասում է Օնպաշու ընկերը:

Քայլում ենք, ետ չենք դառնում նրանց նայելու: Մեր դահլիճներին ճանաչում ենք ձայներից, հարուածների ուժից ու թափից:

— Վկա՛յ Աստուած, Համդօ՛, ես քեզ էլ պիտի սպանեմ, — պատասխանում է Օնպաշին խռպոտած ձայնով:

— Երկնքին նայիր, Օմար Օնպաշի, — կրկնում է Համդօ անունով խակեարը վախեցած:

Ոռնում է խարաղանը խռչելի շարքերն վրայ, Եօթնամեայ Վահանն աղեկտուր ճչում է: Մայրի մարէն,

ինքն էլ ուժասպառ, քայլում է երերալով, բայց կրկին դիրկն է առնում իր թոռնիկին: Մեծ, հարուստ գերդաստանի այդ մայրը տանում է իր հետ տոհմից փրկուած միակ արու զաւակին: Մարէն, նոյնպէս բարձրահասակ, չոր մարմնով, պզտիկ վահանի հետ դնում է խմբի առջեւից, մայր ուղտի նման աջ ու ձախ թեքելով հնոտիներով փաթաթուած մեծ գլուխը, դեռ յուսաւով ու դեռ աղօթքներ մրմնջալով:

Այդպէս, մէկ-երկու օրում ջարդուեց, բեկուեց բոլորի կեանքը: Մի ամբողջ աշխարհ էր մեր գիւղը, որ մնաց եօթ սարի եւ եօթ ձորի արանքում, խոր կիրճի մէջ, աջ ու ձախ՝ ժայռեր: Ամէն կողմից փակւում էր հորիզոնը մեր գիւղի առաջ: Կիրճից սարաւանդ դուրս գալով միայն՝ տեսնում էինք, որ հեռաստանում ողորկ դաշտավայր կայ, կապոյտ մուժով լցուած, եւ նրա հակառակ կողմը՝ բարձրաբերձ ճերմակ գագաթներ, որոնցից փրթող ամեհի հեղեղները դարնանը մեր կիրճով էին անցնում, մեր գիւղի առջեւով եւ յաճախ քշում, տանում էին նոյնիսկ փղաջափ գոմէշների: Ամեհի որոտմունքով գոռում էին ամպերը մեր կիրճի վրայ, եւ երկիրը, լեռներն ու ձորերը դղրդալով արձագանքում էին, կայծակը փայլատալում էր երկնքում եւ վիթխարի ուժով ճայթում քարափների վրայ: Մարդիկ վախից փակում էին դռներն ու երդիկները: Եւ յանկարծ խաղաղւում էր տարերքը, ու աղեղնակը կամար էր կապում մեր կիրճի վրայ, մեր կախարդական աղեղնակը, որ թւում էր, թէ ոչ մի ուրիշ գիւղի վը-

րայ չէր կախուել այդպէս գեղեցիկ ու այդքան երա-
զային : Այդ ժամանակ մենք վազում էինք կալերը սունկ
հաւաքելու եւ իջնում էինք ձորի խորքերը ժախ ու բո-
ժախ , քեղ ու մանդակ , խաւրժիլ ու երնջակ քաղելու ,
որ հուռթի բուսածում էին մեր ձորալանջերում : Տեռ-
նում էի ես հիմա մեր կիրճի տամուկ քարայրները եւ
արծուարները՝ ժայռածերպերում , լսում էի մայր ար-
ծիւնների կռինչները , տաք երկրներից վերադարձող
կռուկների անուշ երգը՝ կապոյտ երկնքի խոր բարձ-
րութիւններից , զգում էի լեռնահամեմի սուր , համաս-
փիւռ եւ վայրի վարդերի թեթեւ նրբին բոյրերը :

Փոքր էր մեր դիւղը , բայց մեզ անեղրակաւ մի
աշխարհ էր թւում , որ եղել էր ու պիտի մնար միշտ ,
յաւերժաբար , իրեն օղակող ժայռեղէն բնութեան նը-
ման : Թւում էր , թէ պիտի մնան , յաւերժաբար ապրեն
ու բազմաւան մեծ ու փոքր գերդաստանները , իրենց
աւանդական սովորութիւններով ու ծէսերով՝ հարս-
նիքներով ու կնաւնքներով , զատիկներով ու պասերով ,
համբարձման ու վարդավառի տօներով :

Քայլում էի երերալով , Աստղիկի ուսի ծանրու-
թիւնը վրաս առնելով , եւ պատրանքն ու իրականու-
թիւնը խառնում էին իրար : Տեսնում էի մօրս դէմքը՝
արտասուքը սեւ լաչքերում , բարակ թելեր էին իջել եր-
դիկից : Կիսամութի մէջ մեծերը հագնում էին իրենց
շորերը , իսկ տատս , որ վաղուց հագել-կապել է , դէմ-
քըն արեւելքի կողմը , գետնին չոքած՝ մրմնջում է ա-
ղօթքի իր ամենօրեայ խօսքերը . « Բարի՛ լուսոյ քաղցր

Քրիստոս Աստուած, դու անճարին ճար էնիս, խեղճին, մոլորեալին, զարիրին...» :

Ես արդէն անդիր դիտէի նրա աղօթքի խօսքերը, որ կարող էի հետը կրկնել, բայց ես քնած էի ձեւանում : Գուցէ մոռանաւ ինձ. չտանեն այսօր հորիք քչելու : Ինչ-որ մէկը բացում էր երդիկը, աստղերը թափւում էին մեր տունը, վաղորդայնի հովի հետ տունը լցւում էր թոնրից հենց նոր հանուած հացի բուրմունքով, որ իրենց «զարիրի» համար թխել էր հարեւաններից մէկն ու մէկը եւ արեւածաղկից առաջ ցած էր դրել բոլորի երդիկներից : Լսում էի դոմից դուրս եկող դոմէշների փնչոցը, գութանի շղթաների շառաչը, հօրս ու հօրեղբայրներիս ցածրաձայն խօսակցութիւնները : Ինձ չէին մոռանում : Աչքերս տրորելով հաղնում էի շորերս : Հայրս դրկած տանում էր ինձ ու դնում մեր կռուան գոմէշի մէջքին : Առաւօտուայ հովը խփում էր դէմքիս, կամաց-կամաց մարմրելով, խունանում էին աստղերը երկնքում. միայն մէկն էր ցոլում, ցոլցւում մեր հայեացքի առջեւ : Նրանով ես իմանում էի, որ գնում էինք վերին արտը վարելու : Լուսաստղի կողմն էր այդ մեծ արտը, մեծ, տարածուն կանաչ մարդագետնի ափին : Յոլցւում էր լուսաստղն աչքերիս մէջ, ու փախչում էր քունս : Դեռ արեգակը չծագած լծում էինք գութանն ու հնչում էր հօրեղբորս հորովելը, որ տարածւում, փռւում էր արթնացող դաշտերի ու հերկերի, ցողով պատած մասրենիների ու քարքարոտ լեռնալանջերի վրայ : Եւ երգ էր մեր հորովելը եւ աղօթք էր եւ աղաչանք էր ու երգում...

Եղե՞լ էին այս բոլորը, թէ երազ էին, երջանիկ ու լաւերադարձ երազ: Այդպէս անցան տարիները, եւ աչքերս լայն բացուեցին աշխարհքի վրայ: Տեսայ զինուած թուրք հարկահաւաքների, որ կալերից տանում էին մեր սրտուռ ու կարմրահատ ցորենը, մեր ձորն էին իջնում համիտիէի գնդեր ու շարաթներով ապրում հեղեղատի ափին, վրանների տակ, մեծ խարոյկների վրայ ամէն օր խորովելով երինջներ ու խոյեր: Ձորը լցւում էր ձիերի խրխինջով, ճենճերահոտը երկինք էր բարձրանում, ճարճատում էին վարժութիւն անող ասկեարների հրացանները: Մէկ-երկու շարաթից անհետանում էր մի գունդը, որ մի ուրիշը երեւայ եւ դիշերը մինչեւ լոյս կրկին վիթխարի խարոյկների բոցերը կիրճի պռունդներին հասնեն եւ թնդայ-դղրդայ ձորը կրակոցներից:

Այդ օրերին ծանր լռութիւն էր իջնում մեր գիւղի վրայ, նա սողում էր կապարի նման ծանր, եւ ծանրօրէն ու տիրաբար նստում էր մեծերի ու փոքրերի հոգիներին: Բոլոր դռները ներսից փակում էին, դեռ մութը չիջած կալնում էին երգիկները: Մեծերն իրար հետ խօսում էին փսփսոցով, երեսաներն ինչ-որ բան զգալով, հանդարտւում էին. լռում էին, կարծես, տաւարն ու ոչխարն էլ թաւլաներում ու դոմերում. ոչ մայուն, ոչ բառաչ:

Բայց լահա ոչ հարկահաւաք կայ մեր գիւղում, ոչ էլ համիտիէի գնդեր մեր ձորում կամ դիմացի սարաւանդում: Նրանք միասին էին յայտնւում ու միա-

սին էլ անհետանում էին : Օղը յստակւում , թեթեւանում էր ինչպէս ամեհի ամպրոպից յետոյ : Խաղաղութիւնն էր թեւածում մեր գիւղի վրայ : Յերեկներն արեւը պայծառ ժպտում էր երկրին , դիշերները երկինքը լցւած էր շողուն-շողշողուն , կարծես մեծացած աստղերով , որ , թւում էր , երէկ , միւս օրը , մի շարաթառաջ չկային , նոր էին յայտնուել մուգ կապոյտ երկնակամարի վրայ :

Արեւմտոցին հնչում էին դանդերը մեր փոքրիկ ժամի , որ թաքնուել էր ձորափի հսկայատեսիլ ժայռի տակ : Մեծերի հետ մենք էլ էինք դնում աղօթելու ամենակարող ու բարերար Աստծուն , մարդկանց ու կենդանիների , լեռների ու ձորերի , գաղանների ու զեռունների , ամենայն կենդանի արարածների ու լանշունչ քարերի ստեղծողին : Բայց դնում էինք մանաւանդ տեսնելու մի հրաշք աղջկայ , որ չգիտէինք , թէ որտեղից էր յայտնւում մեր ժամի փոքրիկ բեմի վրայ : Թախծոտ , բայց ջերմեռանդ հաւատով լի հայեացքը երկինք յառած , նա ովսանաներ էր երգում արարչին՝ յոյսի ու փրկութեան շողքեր նետելով մարդկանց սըրտերի մէջ իր ճառագայթող աչքերից : Նրա յայտնութեան օրերին մօտիկ ու հեռաւոր գիւղերից դալիս լըցւում էին մեր եկեղեցին ծերունիներ ու ջահելներ , դառամեալ տատիկներ ու սպիտակամօրուս Սիմոն ծերունիներ : Ոտքերից մինչեւ շիկաւուն , թափանցիկ մաշկով ճակատը , հրաշք աղջիկը սեւ էր հագած լինում : Հայեացքը յառում էր երկինք , եւ թրթռում էին վարդի

պէս նրբին, հրեշտակային շուրթերը, ձայնը մեղմիկ ղօղանջում էր փոքրիկ եկեղեցու կամարների տակ, բուրվառների ծխի եւ խնկի բուրմունքի հետ լցւում էր մարդկանց ողիւցած սրտերը: Բաղմութեան առջեւ, բեմի մօտ կանգնած էր լինում Օհան ծերունին: Իր սպիտակափառ մօրուքով, վերացած հայեացքով նայում էր մանկադէմ աղջկան, մրմնջում էր աղօթքի խօսքեր, խաչակնքում երեսը եւ ապա չոքում դետնին, համբուրում էր հողը: Եւ այդպէս՝ ճակատը դետնին՝ լսում էր Աստծոյ կողմից երկիր առաքուած հրեշտակին, որեկեւ էր աւետելու յոյս եւ ազատութիւն: Օհան ծերունու պէս բոլորը՝ ծեր ու ջահել, մեծ ու փոքր խոնարհում էին դետնին: Գնալով աղջկայ ձայնը հնչում-- ղօղանջում էր աւելի ողեշունչ, աւելի կորովի, եւ դէմքին երեւում էին արցունքի շողուն կաթիլներ:

Ո՞վ էր այդ խորհրդաւոր աղջիկը եւ երկնքի ո՞ր ճանապարհով էր իջնում մեր եկեղեցու փոքրիկ բեմին: Եւ համբառնում էր երկրից, մարդկանց հողիների մէջ թողնելով իր պատկերը եւ յոյս, ու տառապանքներից մի օր հրաշքով փրկուելու հաւատը: Եւ ինչո՞ւ է նա մեր դիւղն ընտրել իր յայտնութեան վայրը:

Մենք չգիտէինք այդ բոլորը, եւ վառուող խնկի դեղին մշուշի մէջ աւելի էր բորբոքւում մեր երեւակայութիւնը...:

— Այդ ամէնը մնացին եօթը սարի ու եօթը ձորի ետեւում ու ցնդեցին, ինչպէս վաղորդայնի կապոյտ մշուշն էր ցնդում մեր կիրճից, երբ բարձրանում

էր լարեւը Նեմրուժ սարի թիկունքից : Հիմա քշում էին մեզ նախրի նման շամբուտների ու եղէղնուտների միջով, որ սուր դանակների պէս կտրում կտրատում էին մեր բոբիկ ոտքերն ու բաց սրունքները : Մենք մեռնում էինք ոտքի վրայ երերալով ու չէինք ընկնում : Ամուր սեղմում էինք մեր շուրթերը, որ մեր հոգիները չլքեն մեզ, չհեռանան մեր տանջուած մարմիններից :

Ծերունի Օհանն առաջուայ պէս պատնէշում էր իր կուրծքը, որ տղայի ցնցոտիների մէջ չերեւայ Աստղիկի դեռատի, աղջկական թրթռուն մարմինը : Չէ, հիմա արդէն այդ մասին չի մտածում նա, հիմա այդ վտանգը չկայ, այնքա՛ն փոխուել է Աստղիկը : Ծերունին հիմա պատնէշում է մեր մէջքները՝ մի սլահ եւս, դարձեալ ու վերստին թէկուղ մի սլահ սլահելու ու սլահսլահելու մեզ այս աշխարհում :

Միականի Օմար Օնպաչին ինչ-որ հրաման է մուտում : Նրա հայհոյանքներն ու հրամաններն այլեւս չեն հասնում մեր լսողութեանն ու գիտակցութեանը : Առջեւից դնացող ձիաւոր ասկեարներն արձագանքում են նրան, աջից ու ձախից՝ նոյնպէս, եւ մենք զգում ենք, որ առջեւից դնացողները դանդաղում են քայլերը եւ թափւում են դետնին, գրկում են հողն ու քարերը : Բարեհաճեցին հանգստանալ մեր դահիճները : Շրջանաձեւ նստում են քարերի վրայ, հրացանները ծնկների վրա, ձիերի սանձերը դցած ուսերին : Օղակել են մեզ, որ ոչ ոք փախչելու փորձ չանի : Իսկ ո՞վ կարող է փախչել : Նւում են մեր ոտքերն ու դանակոծուած

ոսկաբները: Արեւն այրում է, ճանճերն իջնում են մեր
սրունքներին, մեր ուռած դէմքերին չորացած արեան
վրայ: Մօտիկ, շամբուտից երեւի ոչ հեռու, լսում է
ջրի խոխոջ: Ամառ է, ցամաքած հեղեղատու լեռնադ-
բիւրներից դաշտերն իջնող ջուրն է խոխոջում: Մալբի
նանէի թոռնիկը սողալով դնում է դէպի շամբուտը:
Ջրի խոխոջը կանչում է նրան:

— Վահանի՛կ, Վա՛հա՛նի՛կ, — նուազած ձայ-
նում է տառը:

Պայթում է Օմար Օնպաշու հրացանը: Վահանիկն
անշարժանում է: Մալբի նանէն ծղրտում է վիրաւոր
թռչունի պէս: Օնրաշին հրացանն իջեցնում է, դնում
դնկների արանքը: Բայց մի ակնթարթ յետոյ փոքրիկ
վահանը խլիլում է տեղում ու դարձեալ սողում է ա-
ռաջ:

Ջրի խոխոջը մահուան պէս անդիմադրելի է:

— Փառք քեզի, Աստուած, — շշնջում է ծերու-
նի Օհանը, — փառք քեզի, որ փրկեցիր անմեղ լաճուն,
որ չար անօրէնին զրկեր ես աչքի լուսէն...

Օմարը կրկին բարձրացնում է հրացանը: Օգնա-
կանն այս անգամ վազում, կանգնում է նրա առջեւ:

— Երկնքին նայիր, Օնպաշի...

Չանդակի յատակ դողանջի պէս լսում է ջրի խո-
խոջը:

Վահանիկն անհետացել է:

— Դիմացի՛ր, լաօ՛, մատա՛ղ իմ Աստուկան...

Շշնջում է ծերունի Օհանը ձախ աչքը խփած,

իսկ աջն արնոտ դնդիկ դարձած մեծանում ու մեծանում է ջարդուած յօնքի տակ: Նա վերստին աղօթք է մրմնջում, կարծես մեր եկեղեցու փոքրիկ բեմի առաջ խոնարհուել է գետնին: Ես էլ եմ փակում աչքերս, եւ թւում է, թէ լսում եմ այն առեղծուած աղջկայ երգի թրթիռները, որ դալիս են մեր փոքրիկ ժամի կամարների տակից, դալիս են հասնելու մեզ ու այստեղ մարում են՝ խառնուելով գետակի խոխոջին:

Այդ առեղծուածը շատ ուշ վերծանուեց: Հայրս մի օր նոր շորեր դնեց ինձ համար եւ ասաց, որ պիտի կարդալու տանի ինձ Սահակ վարժապետի մօտ: Սահակ վարժապետը, ասում էին, եկել է Էջմիածնից, այնտեղ է ուսում առել: Ուսուցիչ լինելով, նա միաժամանակ հնչեղ ու անուշ ձայն ունէր, երգում էր տօներին ու հարսանիքներին, երգում էր իր աշակերտներին զրօսանքի տանելիս: Գիւղից գիւղ հաւաքւում էին նրան լսելու: Հիմա էլ, հինգ տասնամեակ յետոյ, նրա ձայնն լսկանջիս է:

Օրն էր Ուրբա՛թ, լուսնի Շաբա՛թ,
Թղթիկ մ'եկաւ վանա քաղփէ՛ն...

Իսկ ինչպէ՛ս էր երգում Անտունիի երգը, ինչպէ՛ս էր երգում.

Սիրտս նման է եմ փլած տնե՛ր...

Ուրեմն Սահակ վարժապետն ինձ գրեւ-կարդալ եւ երգել պիտի սորվեցներ: Ամբողջ գիշերը յուղմունքից չքնեցի: Առաւօտ կանուխ ձեռքս բռնած հայրս ինձ տարաւ վարժապետի մօտ: Նա կարծես սպասում էր

մեզ: Նրա կողքին նստած էր ինձնից մէկ-երկու տարով
մեծ իր տղան, կարմիր ելակ հագած, կապոյտ արնա-
շին գլխին, կարմիր շալվարով ու կարմիր բարուջներ
հագած: Առաջին անգամ էր, որ մօտիկից էի տեսնում
նրան: Ասում էին՝ վարժապետի տղան տանից դուրս
չի գալիս, ցերեկ գիշեր կարդում ու անվերջ կարդում
է: Գեղեցիկ էր, ժպտուն, կապոյտ աչքերով, չիկաւուն,
կրակագոյն մազերով, տաքութիւն ճուղագայթող ժպի-
տով: Իմանալով, որ դեռ դիրը չեմ ճանաչում, Սահակ
վարժապետը շոյեց մազերս, խփեց թշիկներին ու ա-
սաց .

— Այսպէս կ'անենք, Խորենիկ: Արամը քեզ
գրերը կը սովորեցնի տանը, յետոյ կը դաս ինձ մօտ
դպրոց...

Վարժապետի տղան բարի հայեացքով նայում էր
ինձ, անուշ ժպտում էր:

Այդ օրուանից գիշեր-ցերեկ հայոց գրերն էին
աչքերիս առաջ ու Արամի վառուող աչքերը: Երկու շա-
բաթում ճանաչեցի բոլոր գրերը, նրանց պատկերներն
Արամի դէմքի հետ միասին յաւիտենապէս դաջուեցին
մտքիս մէջ: Եթէ Արամն ասեր՝ մինչեւ լոյս արթո՛ւն
մնայ եւ հազար անգամ կրկնիր այբուբենը, արթուն
մնայի ու կը կրկնէի՝ այբ, բեն, գիմ, դա՛... Եթէ ա-
սեր բարձրացիր ժայռին ու այնտեղից նետիր քեզ կիր-
ճը, մի վայրկեան սպասել չէի տայ: Ինձ համար երա-
նութիւն էր նստել նրա առջեւ ու կատարել նրա հրա-

մանները, երանութիւնն էր ինձ համար լսել նրա ձայնն ու ժամերով նայել նրա դէմքին :

Մի անգամ դարձեալ ծանր լռութիւնն իջաւ մեր գիւղի վրայ : Համիտիէն ձորի միւս ափին բանակ էր դրել, խորովում էին երինջներ ու խոյեր, վիթխարի պղինձների մէջ խարոյկների վրայ տապալկում էին ոչխարներ, որ մեր դռներից էին քշել իրենց բաճակատեղին :

Գիւղը լուռ էր : Առաւօտ կանուխ ես լաւացուեցի ու գիրքս թեւիս տակ դրի, որ վարժապետի տունը գնամ :

— Էս օր մի գնա, Խորենիկ, էս օր տունն մնայ, — աղաչող հայեացքով խնդրեց մայրս, բայց ես դուրս թռայ : Ձէ՞ որ ինձ սպասում էր Արամը...

Վարժապետի տանը չգտայ նրան :

— Այսօրունից ես պիտի քեզ դաս տամ, Խորենիկ, — ասաց Սահակ վարժապետը, — Արամ դնաց Ռուսաստան :

Ես չհարցրի, թէ ե՞րբ դնաց, ինչո՞ւ դնաց : Ես շշմել կանգնել էի տեղումս քարացած :

— Գնաց էջմիածին, ճեմարան սովորելու... նստիր, Խորենիկ, բաց արա գիրքդ...

Այդ օրուայ եւ հետեւեալ օրուայ դասերի ժամանակ ես համրացել էի : Մէկէն փախաւ սովորելու սէրս : Ձէին օգնում ոչ վարժապետի բարի խրատները, ոչ էլ հօրս սպառնալիքները, թէ կ'ուղարկեն ինձ սարերը հովուին օգնական : Ես ինքս էի ուղղում փախչել լեռ-

ները : Ոչինչ չէր մտնում դուռիս , Արամի անհետանալու օրից ինձ լքել էր յիշողութիւնս : Երէկուայ դասերից այսօր ոչինչ չէի յիշում , մոռանում էի շորերս կոճկել , բարուջներս մաքրել , խուիւ մաղերս դոնէ ձեռքով յարդարել :

Այդ բոլորն առաջ եռ անում էի Արամի համար :

Այդպէս անցան ամիսներ : Մի օր , իրիկնադէմին , երկար ընդմիջումից յետոյ ղողանջեցին մեր ժամի զանգերը : Հրաշք լաղջկայ յայտնութեան օրն էր : Մինչեւ ես հասայ , եկեղեցին լեփ-լեցուն էր , բեմի առջեւ փողփողում էր ծերօնի Օհանի սպիտակափառ մօրուքը :

Նա երեւաց բեմի վրայ , եւ բոլորը խոնարհուեցին , խաչակնքեցին երեսները : Նայեց բաղմութեանը : Ինչքա՛ն բարութիւն , անմեղութիւն , Աստուածային մեղմութիւն , դուրս ու կարեկցանք կային այդ աչքերում : Կարծես հենց հիմա , այս պահին իջաւ երկնքից՝ թեթեւացնելու երկրի բնակիչների տանջանքներն ու տառապանքները :

Ձեռքերը կրծքին խաչեց , հայեացքը յառեց երկրնքին ու շրթունքները դողդողացին .

— Տէ՛ր ո՛ղորմեա՛յ . . .

Միւրտս թրթռաց , սրսիաց ողջ մարմինս : Հմայուած ու ամբողջովին մոռացած աշխարհն ու ինքս ինձ , նայում էի նրան , նայում էի ու դողում , դողդողում էր սիրտս : Երդում էր նա : Ձայնն այնքան ծանօթ էր , հարազատ , յատակ , թեթեւ , եթերային : Հայեացքը ողող-

ուած էր երկնքից իջած լոյսով, դալար մարմինը ծրար-
ուած էր սեւ, թեթեւ, միանձնուհու զգեստների մէջ:
Ժողովուրդը քար կտրած լսում էր նրան, մոռացած ահ
ու սարսափ, մոռացած հարկահաւաքներին ու համի-
տիէի ասպատակութիւնները: Բոլորը հոգով վերացել
էին երկինք:

Երգում էր նա ձեռքերը կամարներին կարկա-
ռած, գոցում էր լուսեղէն կոպերը, բացում կրկին:
Նեղլիկ լուսամուտներից նայում էր առկայծող երկնքի
խորքերը, օգնութիւն ու փրկութիւն էր հայցում եւ
վերերկրային նրա կերպարանքը՝ մոմերի պէս կայծ-
կըլտող մատները, մշուշուած հայեացքն ու դողդոջուն,
վարդէ շուրթերն ամէն, ամէն բան խոստանում էին բո-
լորին, ովքեր լսողութիւն ունէին՝ լսելու, հոգի ու-
նէին՝ հաւատալու եւ սիրտ ունէին՝ յուսալու:

Ես անշարժ կանգնել էի, շունչս ինձ պահած:
Եւ յանկարծ ինձ թուաց, թէ նա ինձ է նայում խաղա-
ղութիւն մաղթելով բոլորին: Կկոցեց կապոյտ աչքերը,
լայնացած, նուրբ ունդերը դողացին... Չգիտես ինչու
սիրտս լցուեց երկիւղով, ես վախեցայ նայել նրան,
փակեցի աչքերս: Ու մտքիս առաջ փոխուեց միանձնու-
հու կերպարանքը: Հագած է նա կապոյտ ելակ, ծիրանի
փոխան, որի խողքերն ընկնում են կարմիր բարուջների
վրայ, գլխին դրել է կապոյտ արախչի, որի տակ հա-
ւաքել է շէկլիկ մազերը, աչքե՛րը, շրթե՛րը, ձա՛յնը...
Նոյնն են: Բացում եմ աչքերս՝ դարձեալ նա ինձ է նայ-
յում: Ու այս անգամ ձեռքերովս ծածկում եմ դէմքս

եւ յանկարծ պոռթկում է սիրտս, կրծքիցս դուրս է թռչում մի սուր ճիչ եւ ես բարձրաձայն լաց եմ լինում, հեկեկում եմ:

Ինձ դուրս են տանում եկեղեցուց: Ամբողջ գիշերը դառանցում եմ: Վաղ խռաւօտեան աչքերս բացում, անկողնուս մօտ տեսնում եմ հօրս ու Սահակ վարժապետի դէմքերը: Ու կրկին հեկեկում եմ:

— Խորենիկ, հորի՞ կուլաս, լա՛օ', Խորենի՛կ.

Ձեմ կարողանում զսպել լացս: Սահակ վարժապետն էլ է հարցնում. «Հորի՞ կուլամ»... Նրանք ամէն ինչ գիտին, բայց հարցնում են:

Ես ճանաչել էի եկեղեցում երգող աղջկան: Նըրանք այլեւս ինձնից թաքցնել չէին կարող: Սահակ վարժապետը խոստովանում է եւ խօսք է առնում ինձնից, որ գաղտնիքը կը պահեմ: Ես լալիս էի, որ խաբուած եմ եղել այն օրերին, երբ դասի էի գնում Արամի մօտ, չիմանալով, որ նա վարժապետի աղջիկն է, անունը՝ Աստղիկ, լալիս էի, որ խաբել էին ինձ, թէ նա «Ռուսաստան է գնացել», լալիս էի, որ բացուել, մերկացուել էր «սուրբ կոյսի» գաղնիքը:

Մի շաբաթ յետոյ կրկին զօղանջեցին եկեղեցու դանդերը: «Սուրբ աղջկան» նոր յայտնութեան օրն էր: Բայց ինձ համար հիմա նա դարձել էր հեռում շողշողացող մի աստղ, որի փայլիլունքներն էին միայն ինձ հասնում, իսկ ինքը մնում էր հեռու, անհաս ու անմատչելի:

... Թւում է, թէ այդ ամէնը չի եղել, թէ երէկ-

ուանից երկարատեւ, տանջալի, մղձաւանջային, ահհեթեթ երազի մէջ եմ, եւ Աստղիկը, որ իմ մտքում դեռ երէկ, միւս օրը սաւառնում էր երկնային տարածութիւնների մէջ, մարդկանցից հեռու ու նրանց համար անհասանելի, քայլում է իմ կողքին, ծեծուած, ջարդուած, տանջահար:

... Քշում են մեզ կրկին շամբուտների միջով: Ճշմարիտ չէր լինի ասել՝ քշում են մեզ նախրի նման: Անասուններին այդպէս չեն ծեծում-խոշտանդում: Փաղաքշական խօսքեր են ասում նրանց, ձեռքով շոյում են ճակատները, որ ճամբայ կտրեն նոր արօտավայրերի հասնելու, գտնելու առատ խոտ ու երանաւէտ հանդիստ: Իսկ ո՞ւր են քշում մեզ՝ դեռ անյայտ է:

Շամբուտները վերջանում են: Առջեւից դնացող ասկեարները շուռ են տալիս իրենց ձիերի գլուխները, սկսում են բարձրանալ ձորի լանջն ի վեր: Հիմա տեսնում ենք առջեւից քայլողներին մէջքի կողմից՝ ոտից մինչեւ գլուխ: Պատուաւոր, արիւնոտ ծուէններ՝ մէջքների վրայ, բարակած վզեր, արիւնոտ, ուռած ծոծրակներ:

Յանկարծ, լանջից վերեւ, ձորափին, կապոյտ երկնքի վրայ երեւում է կլորակ, քարակոփ մի դմբեթ: Քանի բարձրանում էինք, դմբեթը վեր էր խոյանում դէպի երկինք...

Բարձրանում ենք գայթեկով ու ընկնելով, ոսկրրացած ձեռքերով բռնելով քարերից ու մացառներից, մագլցելով դէպի վեր, ուր լայն աշխարհ կար, կային

տաք հովիտներ ու լուսաւոր հեռաստաններ: Եւ ահա, իր ամբողջ գեղեցկութեամբ կանգնում է մեր առջեւ կրակագոյն քարերից կերտուած մի տաճար: Շռայլ շողքերի տակ կարծես կայծկլտում է նրա ամէն մի քարը: Գմբեթէ քիւլերին թառած կապտափետուր աղաւնիները նայում են մեզ զարմացած ու գոլգոլում, փայփայում են իրար:

Սաղաղ կէսօր է: Լուռ են երկիր ու երկինք, լուռ են լեռներն ու դաշտերը, հեռում շողում ու փայլիլում է դաշտին մէջտեղով ձգուած արծաթէ մի գօտի, նրանից այս կողմ երեւում է բարձր, ձիւնոտ մի դադաթ: Մինչեւ երկինք ողքեր արձակող սպիտակ ժապաւէնը, որ դալիս էր արեւելքից արեւմուտք: Եփրատ գետն էր: Բազրեւանդի դաշտից այդ կողմերը ձգուող մեր Արածանին, որ ճանապարհին իր մէջն էր առնում շատ մեծ ու փոքր վտակներ եւ այս տեղերում փոխում էր իր անունը, դադաթը՝ յաւերժական Սիփան սարն էր:

Ողջ աշխարհը հեղեղուած էր լոյսերով: Լոյսեր էին թափւում երկրի վրայ կապոյտ երկնքի խորքերից, բարձրաբերձ լեռների ձիւնոտ կատարներից եւ հեղեղի պէս խշշալով հոսում էին դաշտերով, լցւում ձորերը, հովիտները, գնում հեռու-հեռու ծագերը, ուր դեռ գիշեր էր ու մութ:

Արեւը շողում էր անթմալ երկնքից, օրը մաքուր էր ու անբիծ, եւ աղաւնիները՝ անհաղորդ ու անտեղեակ երկրի վրայ կատարուող ոճիրներին:

Գայթում է յանկարծ միականի Օմար Օնպաշու
հրացանը։ Մի աղաւնի փետուրի նման թեթեւ, քիւից
դլորուելով ընկնում է ցած, մատուռի պատի տակ։
Թաւիչ կանաչի վրայ նրա արեան կաթիլները կայծերի
նման ցոլցւում են, ցոլցւում ու չեն խամրում։ Հիմա
էլ, հինգ տասնամեակ յետոյ ես տեսնում եմ կանաչի
վրայ ցոլցլացող աղաւնու արեան այդ շիթերը...

Գոռում էր միականի Օմարը մոլեգնօրէն, որով-
հետեւ ինչքան էլ որ օդում ոռնում էր նրա խարազանն
ու իջնում մեր մէջքերին շրիկալով, մենք դանդաղ
չարժւում՝ հայեացքներս յառած կլորակ դմբեթով քա-
րակոփ տաճարին։ Թւում էր, ուր որ է, հիմա հրաշք
կը կատարուի։ Տաճարը կը կուրացնի դահիճներին,
կը թուլացնի նրանց ձեռքն ու ոտը, կը խելագարեցնի
նրանց։ Հիմա, հիմա փրփուր կ'երեւայ նրանց բերան-
ներին, կը սկսեն կրծել իրենց թեւերը, վիրաւորուած
դազանների պէս մռնչոցներ կ'արձակեն։ Իսկ մենք ա-
զատ թռչունների նման մեր տները կը վերադառնանք,
մեր հարազատներին կը դտնենք եւ աղաւնիների պէս
դուղդուղալով կը սիրենք, կը փայփայենք իրար՝ ան-
դրդների մագիլներից դուրս պրծնելուց յետոյ։ Ու
վերստին մեր դիւղը կը վերադառնայ Սահակ վարժա-
պետը, ու մեր ժամի փոքրիկ բեմի վրայ ժողովրդին
կը յայտնուի այն հրաշք աղջիկը, տեղատարաւ անձ-
րեւներից յետոյ կը դուռայ հեղեղը մեր կիրճում, ու
մեր ձորի վրայ կը կամարուի մեր սիրուն, մեր մեծ,
մեր եօթնագոյն աղեղնակը...

Մօտենում էինք տաճարին, պիտի անցնէինք նրա չորակաղոյն պատերին քսուելով: Այդ պահին մեր շարքերից շատուելով, զարմանալի թեթեւ, արագաքայլ մօտեցաւ տաճարի մուտքին Օհան ծերունին ու չոքելով նրա լուռ, ծերունական, դողդոջուն ձայնով սկսեց աղօթել, բառերն հատիկ-հատիկ երգելով.

— Ո՛վ սուրբ տաճա՛ր... ես նահատակ քո քարերու, քո դռան սալերու վրայ... փրկէ դու անմեղ, ջահել հոգիներ... ես նահատակ քո զօրութեան առջեւ...

Այդ ամէնը կատարուեց այնքան արագ եւ այնպէս անսպասելի, որ մի րոպէ կանգ առան Օմար Օնպաշին ու իր օղնականները, եւ տեղում քարացաւ մեր խոշտանգուած բազմութիւնը:

Աղօթքի այդ խօսքերից յետոյ Օհան ծերունին համբուրեց դետինը, ապա բարձրացրեց գլուխը, նայեց տաճարի դմբեթին, ձեռքերը կարկառեց դէպի երկինք ու ողբաց Աստծուն դիմելով.

— Փրկէ՛, արդար, յամենատես ու բարեգո՛ւթ, փրկէ...

Հիմա էլ նա աչքիս առաջ է, երբ պատմում եմ ձեզ այս պատմութիւնը: Տանջանքի, տառապանքի ու նահատակութեան յայդ արձանը քանդակուել է մտքիս մէջ այնպէս ամուր ու հաստատուն, որ տասնամեակներով արեւն ու հողմերը, անձրեւներն ու փոթորիկները խարխուլ ու խորտակել չեն կարողացել:

Առաջին վայրկեանների անակնկալից ու կախար-

դանքից սթափուեցին մեր դահլիճները: Մենք էլ ուշքի եկանք եւ զգացինք այդ պահերի ե՛ւ վեհութիւնը, որ արթնացրեց մեր մէջ նուազած հոգին, ե՛ւ ահաւորութիւնը, որից փշաքաղուեցին մեր մարմինները:

Օմար Օնպաշին փրփրա՛ծ, ասպանդակեց ձիուն, քչեց աղօթող ծերունու վրայ՝ պատեանից քաշելով ետադանի պէս կեռ սուրը: Բայց կապտադեղին բծերով նժոյզն այս անգամ իր սմբակները մեխեց գետնին ու անշարժացաւ: Ինչքան էլ միականի Օմարն ուժգին ասպանդակում էր, կատաղի մտրակում, նժոյզը տեղից չէր շարժւում: Շշմել էինք բոլորս: Եւ ահա կատարուեց մի նոր անակնկալ: Օմարի օդնակնն արագ մի ոստոյնով ձին կանգնեցրեց իր միականի մեծաւորի նժոյզի առաջ եւ դողացող, սարսափով լի ձայնով քրթմնջաց.

— Ձե՛ռք մի տուր նրան, Օնպաշի... նա Աստրծու հետ է խօսում...

Օմարի կեռ սուրը կանգ առաւ օդում:

— Հեռացիր, — մոնչաց Օնպաշին, — կը սպանեմ քեզ նրա տեղակ, Համդօ՛...

Քուրդ Համդօն դունատուել էր.

— Երկնքին նայիր, Օնպաշի, Աստուած տեսնում է...

Ոչ տեսնում, ոչ լսում էր այդ լամէնը Օհան ծերունին: Նա, իսկապէս, հոգով երկինք համբառնած՝ խօսում էր Աստծոյ հետ, որի դոյութեան մասին երբեք չէր կասկածել, եւ որի արդար դատին հաւատում

էր նոյնիսկ այդ վայրկեանին, երբ իր մեծ տոհմից միայն ինքն էր մնացել, սեփական աչքերով տեսնելով բոլորի մահը: Նրավերջին յոյսն ու սրբութիւնն այս մեղապարտ աշխարհի վրայ Աստղիկն էր, մենք էինք, որոնց համար էլ ահա իր տանջահար հոգով հաղորդըւում էր արդար երկնքի հետ, խնդրում էր փրկել «անմեղ հոգիները»:

Օմարի եաթաղանը դեռ քարացած էր օդում՝ կապոյտ փայլ արձակելով քուրդ Համզոյի գլխավերելում:

Տաճարի քիւերից թռան երկու աղաւնի, ապա՝ երրորդը: Առաջինն իջաւ ու հստեց աղօթող ծերունու ուսերին, երկուսը՝ իրենց սպանուած ընկերոջ դիակի կողքին՝ կանաչների վրայ:

Օմարն իջեցրեց կեռ սուրը, դանդա՛ղ, դանդա՛ղ դրեց պատեանի մէջ: Համզօն ինչ-որ բան շնջաց: Օմարը կարծես թէ չլսեց, ձիու սանձը թուլացրած, նա իր միակ աչքի պաղ, անտարբեր հայեացքով նայում էր իրենց սպանուած ընկերոջ դիակը փայփայող աղաւնիներին եւ գլուխը տաճարի մուտքի ողորկ սալաքարին դրած Օհան ծերունու ծուատուած մէջքին:

Դահիճը մտածում էր:

Այդպէս երկար սառած մնաց իր տեղում միակա-
նի Օմար Օնպաշին, ինչպէս քիչ առաջ իր մերկ սուրը՝
ջինջ օդում, արեւի շողքերի մէջ:

Օհան ծերունու մարմինն անշարժ էր, մէջքը՝
կորացած, ճակատը յպուած տաք սալաքարին: Աստ-

ղիկը, յենուած իմ ուսին, սաղմոսներ էր շնչում: Ես մէկ նայում էի հեռու դաշտերին, նրանց մէջ շողացող Եփրատի ժապաւէնին, Միփանի սպիտակ կատարին, մէկ տաճարի առջեւ սուրբ երկրին փարուած Օհան ծերունուն:

Մեծ, անսկիզբ ու անվախճան խաղաղութիւն էր իջել աշխարհի վրայ:

Օմար Օնպաշին ձգեց նոյգի սանձը, նրա գլուխը շուռ տուեց մեր կողմը: Միականու ալանդակ դէմքին հիմա սարսափ էր նստել: Կոյր աչքի խռոշը նմանում էր մութ, ահաւոր անդունդի: Ի՛նչ էր մտածում նա բոլորայէին, դժուար էր ասել: Այդպէս նայեց մեզ երկար, երկար, ու ապա գոռաց, մուտաց, մռնչաց, ու օդում սեւ օձի պէս գալարուեց նրա սեւ մտրակը: Սալբի մարէի թռնիկը վախից մտաւ դունդ դարձած մարդկանց խմբի մէջ, ես մէջքով ծածկեցի Աստղիկին:

Շարժուեցինք տեղից՝ ետ-ետ, դէպի ծերունի Օհանը նայելով, որ մնում էր՝ դէմքով տաճարի մուտքի սալաքարին փռուած: Համզօն մօտեցել էր նրան ոտքի հանելու, ձայն էր տալիս, քաշում էր ուսերից, բայց ծերունին տեղից չէր շարժւում:

— Կրակի՛ր դիւին, թող արի, — կանչեց Օմար Օնպաշին:

— Նա արդէն մեռել է, — ձայնեց Համզօն մի անդամ էլ ցնցելով ծերունու ուսերը, — մեռել՛ է...

Աստղիկը փլուեց ուսիս: Սրտիս խորը խորքե-

րում ինչ-որ բան ճարձատելով կոտրուեց : Մենք քիչ առաջ գնում էինք մեռնելու խմբովին , բայց գնում էինք մեծ մի ոգու հովանու տակ :

Հիմա որբացել էինք :

* * *

... Դարձեալ քշում էին մեզ : Բայց դահիճներն արդէն յողնե՛լ էին , թէ նրանց չար հոգիներում խըղճահարութիւն էր ծնել Օհան ծերունու մահը : Հիմա նրանք լուռ էին : Լուռ էինք մենք էլ : Ոչ մի հառաչանք , ոչ մի տնքոց : Նոյնիսկ Սալբի մարէի թոռնիկն էլ լաց չէր լինում : Շատ մահեր էինք տեսել մենք , բայց հիմա առաջին անգամ էր , որ քայլում էինք ոչ թէ դատապարտութեան , այլ յուղարկաւորների պէս : Մեզ հետ չէր հիմա Օհան ծերունին , եւ կարծես թէ բաղմութեան կէսից աւելին պակասել էր , ինչպէս հեղեղը՝ շիկացած աւազուտներին հանդիպելուց յետոյ : Զկար այլեւս Օհան ծերունին , որ թւում էր , թէ միշտ եղել էր , աշխարհի ստեղծագործութեան առաջին օրերից , փորձութեան ժամին քայլել էր սերունդների հետ :

Մղկտում էր իմ սիրտը , բայց զսպում էի ինձ : Ճիգ էի անում չտեսնել նրան , բայց մտքով տեսնում էի : Մէկ նա կանգնած մեր փոքրիկ եկեղեցու դռան առաջ՝ փառահեղ սպիտակ մօրուքը կրծքին՝ լսում էր յայտնուած սուրբ աղջկայ ովսանաները երկնաւորին , մէկ քայլում էր կրծքով մեզ պատնէշած , մէկ ձորափի

տաճարի առջեւ չոքած «խօսում էր Աստծոյ հետ» :

Մեր առջեւ հիմա փռուել էին լայնատարած դաշտեր , հովիտներ՝ ծաղիկներով , մարգագետիններ ու ճահճուտներ՝ կապոյտ թափանցիկ մշուշով ծածկուած : Օդի մէջ ճռուողում էին արտոյտները , մեր ոտքերի տակից թռչում էին լորեր : Օդը հագեցած էր մեղրի ու լեռնալանջերի ուրցի հոտով :

Աչքերով տեսնում էի եւ բոլոր զգայարաններով զգում էի ես այդ ամէնը : Իսկ մտքիս մէջ հառնում էի մի ամբողջ աշխարհ , որ հեռանում էր մեզնից , կորչում էր , մեռնում : Այդ մեծ աշխարհի միջից զատւում էին դէմքեր , կենդանանում էին , կանդնում հայեացքիս առաջ : Ահա վարժապետ Սահակի տունը : Գորդի վրայ նստել է կարմիր թաւշ ելակ հագած , կապոյտ արագչին գլխին դրած Արամը : Ժպտում է նա ինձ իր կապոյտ աչքերով : Եւ ես չգիտեմ , որ նա աղջիկ է , որ նա Աստղիկն է : Եւ ահա սուրբ աղջկայ յայտնութեան օրն է : Նա երեւում է մեր եկեղեցու բեմին միանձնուհու սեւ հագուստով : Զերմեռանդ երգում է՝ ողեշընչուած դէմքը երկնքին ուղղած :

Նա սուրբ է , նոր է երկնքից իջել ու ոտքերը դեռ ամպոտ են : Եւ ես չգիտեմ , որ դա Արամն է :

Ու հիմա մտքիս մէջ ձուլւում են իրար Արամն ու Աստղիկը , ձուլւում են ու զատւում , զատւում են ու կրկին ձուլւում իրար : Իսկ սա , որ քայլում է կողքիս , ոչ Աստղիկն է կարծես , ոչ Արամը , այլ մի երրորդ անձնաւորութիւն է , իրակա՛ն , շօշափելի՛ ինչպէս իր

ցնցոտիները, ինչպէս իր ոտքերի պատռած տրեխները :

Երազներն անցել են, առեղծուածները՝ մերկացել, մնացել է կոպիտ, դաժան իրականութիւնը : Օհան ծերունին էլ Վերջին երազն էր, որ անցաւ...

Լսում եմ ինչ-որ ձայն, ինչ-որ շշուշ : Իմ անունըն են շշնջում, ինձ հետ են խօսում :

— Խորէ՛ն... արթնացի՛ր, Խորէ՛ն...

Ու դարձեալ, կրկին.

— Արթնացի՛ր... բռնէ՛ ձեռքս, Խորէ՛ն...

Աստղիկն էր : Քայլելիս երերում է, հիմա կ'ընկնի՝ եթէ չբռնեմ : Հեռացել էի նրանից մի քանի քայլ : Դարձեալ յենւում է ուսիս ու քիչ յետոյ հարցնում կատարեալ լրջութեամբ.

— Մեռնի՞նք, թէ՞ ապրինք, Խորէն...

Ձարմանքից լուում է լեզուս բերնիս մէջ : Մի՞թէ պիտի խելագարուի՝ Աստղիկը :

Ձա՛յնը...

Դա Արամի ձայնն է, երբ նա ինձ հայոց գրերն էր սորվեցնում : Դա Աստղիկի թախծալի ձայնն է, երբ յայտնւում էր նա միանձնուհու կերպարանքով :

«Մեռնի՞նք, թէ՞ ապրինք»...

Մեռնել կարող էինք, բայց մի՞թէ պիտի կարողանանք ապրել նաեւ, եթէ ցանկանանք...

Դանդաղ, լուռ սողում էինք մարդագետիններով : Թաղւում ճահճուտների մէջ եւ հազիւ դուրս էինք քաշում մեր ոտքերը : Օմար Օնպաչին այլեւս չէր գոռ-

գոռում, չէր հայհոյում, չէր ծեծում մեղ: Կապտադե-
ղին բծերով նրա նժոյգն էլ չէր խրխնջում առաջուայ
պէս: Գետինը փոքրելով չէր վրնջում՝ հեռո՛ւ, ազատ
դաշտերին հայեացքն ուղղած:

— Մեռնի՞նք, թէ՞ ապրինք...

Աստղիկն սպասում էր հարցի պատասխանի՞ն,
թէ ինքն իրեն էր հարցրել, իր հագունն ու կաթիլն, իր
սրտին, որի խորին ծալքերում երեւի դեռ մնում էին՝
յոյսի մի թեթեւ շողք, լոյսի մի թեթեւ ցոլք:

Արեւն արդէն մայր էր մտնում: Լեռները վիթ-
խարի ստուերներ էին նետել դաշտերի ու հովիտների
վրայ: Կատարները վառւում էին հսկայական խարոյկ-
ների պէս: Երկինքը ծայրից ծայր արնագոյն էր:

Մօտենում էինք աւերուած մի դիւղի: Ահա ա-
ռաջին տները: Կանաչ մի կտուրի նստած, մլաւում էին
երկու բրդոտ կաթու: Մի դոմի անաջ, նիհարաւուն մի
երինջ նայում էր մեղ ու տխուր բառաչում: Ինչպէ՞ս
է կողոպտուած, սպանուած այս դիւղում փրկուել այս
երինջը: Երկա՞ր, ծորուն բառաչում է նա, երեւի կան-
չում է հեռուները քշուած կամ մորթուած իր քոյրե-
րին:

Ծանր հոտ էր նստել դիւղի վրայ՝ այրուած դե-
րանների, վառուած ջուլերի մշահոտը, անթաղ դիակ-
ների ու մոխրացած ոսկորների ծանր հոտը: Ես չէի
նայում սպանուած մարդկանց մարմիններին, որ ընկած
էին տների առջեւ, փողոցներում, արեւի տակ:

Երինջը բառաչում ու բառաչում էր:

Առջեւից գնացող ասկեարները կրակում են նրա վրայ: Երինջն ընկնում է գոմի բաց դռան առաջ ու երկար թփաւորում է՝ գլուխը գոմի դռան այրուած յենափայտին դարկելով:

Մեզ քշում են գոմը: Այստեղ պիտի գիշերենք: Արդէն մթնշաղ է: Մուլթն աստիճանաբար գրկում է երկիրը: Բերում, այրուած դերաններ են լցնում դռան առաջ, ասլա քարեր են լցնում դերանների ետեւը, փակում են դուռը:

Թափւում ենք յատակին:

Կարծես խմբով իջել էինք խորը, մուլթ մի գերեզման: Կենդանի աշխարհը մնացել էր այն կողմը, մենք արդէն հանդերձեալ կեանքումն էինք:

Գոցում էի կոպերս ուժով, բայց քնել չէի կարողանում: Ամբողջ մարմինս տնքում, նւում էր: Գոմի դռան առաջ խրխնջում էր Օմարի նժոյգը: Լսեցի երինջի աղիողորմ բառաչը: Էլի ժամանակ անցաւ եւ էլի քնել չէի կարողանում: Դրսում ճարճատեց երեւի մեծ շատ մեծ մի խարոյկ: Նրա հրացոլքերը դերանների ու քարերի արանքից թափանցում էին ներս: Քիչ յետոյ հասաւ մեզ խարոյկի վրայ խորովուող երինջի սուր ճարպահոտը:

Մի գիշեր եղաւ դա մեր կեանքում, թէ՞ մի ամբողջ մղձաւանջային յաւիտենականութիւն: Թւում էր, թէ երբեք այլեւս պիտի չերեւայ արեւը, որ աշխարհը պիտի թաղուած մնայ թանձր խաւարի մէջ:

Գիշերուայ կէսին որոտաց, գղրղաց երկիրը:

Փլուեց երկինքը : Ճայթեցին , շոնդացին կայծակները ,
դուրս եկան դետերն իրենց հուներից :

Երդիկներից կայծակները լուսաւորում էին եր-
կարաւուն դոմը :

Մի ականթարթ ես տեսայ Սալբի մարէին , որ ձեռ-
քերը վեր պարզած՝ աղօթում էր , երկրորդ անգամ
տեսայ Աստղիկին : Մէջքի վրայ պառկած , թեւերը
զլխի տակ դրած , նա քնել էր զարմանալի խաղաղ , ան-
վերդույլ քնով եւ չէր լսում երկնքի որոտմունքը , երկրի
դղիրդները , ճայթող կայծակների ահաւոր շփնդները :

Որոտն ու կայծակը չէին դադարել , երբ առաւօտ
կանուխ դոմի դռնից դէն նետեցին դերաններն ու քարե-
րը եւ դուրս քշեցին մեզ : Աշխարհը , որ երէկ այնքան
լուսաւոր էր ու տաք , հիմա սառն էր , խոնաւ ու մռայլ ,
բարկացած : Գիւղի փողոցներով փրփրալով հոսում էր
անձրեւաջուրը , դէպի դաշտը քշելով աղբակոյտերը ,
դիակների ծուէններն ու արեան չորացած լերդերը :
Բնութեանը հակառակ , աշխոյժ էր այսօր Աստղիկը ,
նոյնիսկ ուրախ : Քայլում էր առանց իմ ուսին յենուե-
լու , հաստատուն ու թեթեւ քայլերով : Ամէն անգամ ,
երբ ճայթում էր կայծակը , ես տեսնում էի նրա դէմքը՝
երազուն աչքերը , շողուն ճակատը , որի վրայ բոցի լե-
զուների պէս իջնում էին չէկ մազերի փնջերը :

Ի՞նչ էր կատարուել գիշերուայ ընթացքում :

Հիմա իմ կողքին քայլում էր ոգեշնչուած դէմ-
քով այն անիրական , երկնային աղջիկը , որ հրաշքով
յայտնւում էր մեր գիւղի ժամի բեմին եւ կրկին «համ-

բառնում երկինք»՝ մարդկանց մէջ թողնելով հաւատ
յոյս եւ հրաշալի երազանք: Նոյն այրուող, թախիծով
լի աչքերն էի տեսնում ես, նոյն եթերային անմեղու
թիւնը՝ շողացող հայեացքում: Եւ լամէն անդամ երա
նութեան զգացմունքի ջերմ մի ալիք էր անցնում սըր
տիս միջով, չնայած տնքում էին մարմնիս բոլոր մկան
ները, դլուխս ծանրացել էր ուսերիս, բացուել էին
սրունքներիս չորացած վերքերն ու մղկտում էին՝ թըր
ջուելով սառն անձրերաջրով:

Երբ դանդաղում էի, Աստղիկն յորդորում էր,
որ չյուսահատուեմ, հաւաքեմ վերջին ուժերս ու քայ
լեմ: Հեռուները չէին երեւում մեր հայեացքների առաջ
երէկուայ պէս, դադաթները ծածկուել էին մռայլ մէ
դով, դաշտերը հեղեղուել էին ողջ դիշերը երկնքից
թափուող, տեղատարափ լանձրեւից:

Աստղիկը շշնջում էր ականջիս Օհան ծերունու
խօսքերը:

— Քեւէ, Ոորէն, քելէ... փորձութիւն է...
դիմանա՛նք...

Նա իր վրայ էր առել հովանաւորողի ու մխիթա
րողի դերը, Սալբի մարէի ձեռքից վերցրել էր նրա
թոռնիկի ձեռքը ու նրան էլ էր յորդորում:

— Մի լա, վահանի՛կ, աղբերի՛կ, հիմա կը
հասնինք, էս սար լէ անցնի՛նք...

Ո՞ւր պիտի հասնէինք, ի՛նչ կար այն սարի ե
տեւը:

Ի՞նչ յոյս էր իջել Աստղիկի հոգուն, փակ երկըն-
քից ի՞նչ լոյս էր ծորացել նրա մտքի մէջ:

Առջեւից դնում էին լուռ ու անձայն, միայն լճա-
ցած ջրերի մէջ չփչփում էին նրանց ոտքերը: Միականի
Օմարն ու Համդոն իրենց ձիերի բաշերին կռացած,
կարծես թէ նիրհում էին բարակ անձրեւի տակ: Օմարի
նոսր լայն երբեմն կանգ էր առնում, ռունդերը լայնացրած
նայում էր պղտոր հեռուներին, սմբակներով փորում
էր դետինն ու տխուր վրնջում:

Որոտում էր երկինքը, ահեղ դռում էին ամ-
պերը, եւ ձորերն ու սարերն արձադանքում էին հա-
ղարածայն: Կայծակի ամէն մի հարուածի տկնթարթին
լուսաւորում էին ջրով ծածկուած հովիտներն ու մար-
դագետիկները ու կրկին թաղում թանձր մշուշի մէջ:

Գնում էինք, դնում եւ դարձեալ վաղ առաւօտ-
ուայ աշխուժութիւնը չէր լքում Աստղիկին: Նա ողե-
ջընչուած էր: Կայծակներն ու որոտները կարծես նրա
սրտով էին, առաւել կենդանութիւն էին տալիս նրա
մարմնին, կորով էին հաղորդում նրա հոգուն: Ի՞նչ
էր կատարուել նրա հետ, նրա մէջ: Այդ դադանիքը
պարզուեց ինձ համար քիչ յետոյ, երբ նա խօսեց.

— Խորէն, — շշնջաց նա, — դիչեր խորոտ երանդ
տեսայ... լա՛ւ երազ էր... տխրի ապրիւնք: Խորէն...

— Ի՞նչ տեսար, — հարցրի ես:

— Մալիտակ ու վարդապոյն ամպեր տեսայ...
Կարմիր հրեղէն ձի տեսայ, ոսկէ թամբ վրէն... դու

լէ ոսկէ թամբին... լա՛ւ երազ էր, խորէն... ձին մու-
րա՛ղ է...

Ետ էլինք մնացել քարաւանի առջեւից քայլադ
խմբից՝ տարուելով Աստղիկի երջանիկ երազով: Օճա-
րի խարաղանը դառն սուլոցով իջաւ Աստղիկի մէջքին:
Հոնցի կարճ մի ճիչ ու տեսայ, թէ ինչպէս նա դէմքով
փռուեց զետնին, ջրերի մէջ: Ես կռացայ նրա վրայ:
Ու խարաղանի երկրորդ հարուածն իջաւ իմ գլխին,
տալա դարձեալ, կրկին: Խարաղանի հարուածներ էին
դրանք, թէ կայծակն էր այդպէս թրատում ուսերս,
գլուխս, դէմքս: Այրում ու մոխրացնում էր ինձ:

Ուշքի եկայ՝ երբ Սալբի մարէն թեւիցս բռնած
տանում էր ինձ խմբի ետեւից:

— Ո՛ւր է Աստղիկը, մարէ...

Մարէն ձեռքով ծածկեց արնոտ բերանս:

— Քեւէ, լա՛օ, քեւէ՛...

— Ո՛ւր է Աստղիկը, — կարծես տենդի մէջ,
աւելի բարձրաձայն հարցնում եմ ես:

— Առջեւից կ'երթայ, վահանի հետ... սո՛ւս
... անուն մի՛ տուր...

Սեւ մէղը դառնում էր կաթնադոյն, հոսում էր
սարերից ներքեւը, լցւում դաշտ ու ձոր, բռնում սա-
րալանջերն ու նեղլիկ հովիտները, ծածկում կիրճերը
ու փոսերը, աւերուած զիւղերն ու արիւնոտ ճանա-
պարհները:

Ես ջանում էի արագացնել քայլերս, որ հասնեմ

Աստղիկին, տեսնեմ նրան, որ նա էլ տեսնի ինձ: Տեսնի թէ ինչպէս ոտից դլուխ արիւնլուայ, բայց չեմ ընկնում, քայլում եմ, չեմ մեռնում, ապրում եմ: Սալբի մարէն հասկանում էր ինձ ու չէր թողնում թեւա:

— Հանդարտ մնայ, Խորէն, շներն առել են Աստղկայ հոտ...

Ինչ-որ բան էր կատարուել իմ ուշաթափութեան րոպէներին: Վախենում էին, թէ միականի Օմարը կռահում է, թէ ով է ցնցոտիներով շէկլիկ այն «տղան»:

— Հանդարտ մնայ, Խորէն...

Անձրեւ էր մաղում, բարա՛կ, բարակ անձրեւ, անվե՛րջ, միալա՛ր: Օդի մէջ կապտագոյն բարակ շղարշի պէս նա կանգնել էր մեր առջեւ ու փակել հեռաստանները մեր աչքին:

Ո՞ւր էին տանում մեզ, որտե՞ղ էր սկսւում աշխարհը եւ ո՞ւր պիտի վերջանար՝ անյայտ էր մեզ համար, մեր բախտի, մեր ճակատագրի նման անյայտ ու անորոշ:

Առջեւի շարքերը կանգ առան: Ասկեարները ձայնեցին իրար: Օմար Օնպաչին կատաղած ասպանդակում, մտրակում էր ձիուն, փրփրած հայհոյում էր: Դժբախտների, տառապեալների մեր խումբը դնդուեց, կծկուեց, յարուեցինք իրար, դարձանք մի տանջահար, հաղար տեղով բղկտուած, հաղար տեղով խոցուած մի մարմին: Մառախուղը մէ՛կ նօսրանում էր, մէ՛կ թանձրանում: Բարակ անձրեւը մաղում էր մեր վէրքերը վրայ, մեր ուռած դէմքերին, մեր խամրող աչքերին:

Հիմա չէինք քայլում, դունդ դարձած գլորում էինք :
Որտե՞ղ էինք, դէպի ո՞ւր էինք գլորում :

Կաթնագոյն թանձր մէզը մի րոպէ փարատուեց :
Մեր առջեւում երեւաց գորշ ալիքներով մի գետ : Վա-
րարած, անձրեւից պղպջալով, հոսում էր գետը,
խփելով կանաչ ափերին, յետոյ ծեծելով ապառաժները
քիչ այն կողմ՝ դահլիճում էր ժայռից ներքեւ, մթին
անդունդի մէջ : Իսկ ուղիղ մեր կողքին, գետի վրայ
կանդնել էր կամարածեւ մի կամուրջ : Մեղ հրում, մեր
դունդը գլորում էին դէպի այդ կամուրջը : Նրա վրա-
յով պիտի անցնինք, ուրեմն, միւս ափը, ուր սկսւում
էր կանաչ մի լեռնալանջ : Հրում, գլորում էին մեղ
դէպի կամուրջը, դադում մեր գլուխները խարաղա-
նով, խոցում մեր մարմինները դաշոյններով ու եաթա-
ղանի նման կեռ սրերով : Ջարդուած, ջախջախուած
մարմիններից, չոր, սմբած կրծքերից պոկւում էին
սարսափով լի ճիչեր, նուաղուն հառաչանքներ, մահա-
մերձի տնքոցներ :

Գլորուելով հասել էինք կամուրջի եզրին : Գըր-
կել էինք իրար ամուր, վերջին մեր ուժերը հաւաքած :

Այդպէս կամուրջի վրայ ենք : Յպուել է ինձ
Աստղիկն ու ցածրաձայն ասում է .

— Թող ինձ, թո՛ղ, Խորէն... դրկէ Վահանի-
կին, էն ափ տար...

Չհասկացայ թէ ինչ է ասում :

Կամուրջը մի պահ լուսաւորուեց, մառախուղի
վերջին ծուէնները՝ հողմի բերանն ընկած, սուրացին,

Թռան մեր վրայով: Կամուրջից ներքեւ երեւաց ան-
դունդը՝ լցուած ջրի դորշաւուն փոշով: Այդ պահին էր,
որ կատարուեց այն դէպքը Նիրատի այդ հնադարեան
կամուրջի վրայ: Գունդ դարձած մեր խմբի միջից,
տասնեակ ոսկրացած թեւերից պոկուած, Աստղիկը
մէջքով կամուրջի քարէ բաղրիքին յենուեց, դէն նետեց
զլխից տղայի հնամաշ արաղչին, դէմքը երկնքին ուղ-
ղեց եւ թրթռացին դունատ շրթունքները: Ու տխուր
զօղանջեց ձայնը...

Առաջին պահ կարծես ոչ մէկը մեղանից ու աս-
կեարներից չհասկացաւ, թէ ինչ է կատարւում: Զուր-
մանքից ու անակնկալից քարացանք կամուրջի վրայ:
Մոռացանք, թէ որտեղ ենք գտնւում, մառախլապատ
կամուրջի վրա՞յ, որի տակով կատաղի հոսում էր վա-
րարած գետը, թէ մոմերով լուսաւորուած, խնկի ու
կնդրուկի հոտով լցուած տաճարում: Ոճիրներով ու
մահերով լի երկրի՞ վրայ, թէ բա՛րձր, բա՛րձր երկըն-
քում...

Դահիճ ու դերի հմայուել էինք, կախարդուել:
Աղջկական վճիտ, յստակ, զուլալ ձայնը տարածւում
էր տամուկ դաշտերի, սարերի, քարերի ու ջրերի վը-
րայ, լցւում էր մեր հոգիները եւ մի պահ մոռացրել
էր դաժան ու անողորմ իրականութիւնը: ... Մեծ,
գերմարդկային վշտով լի աչքերը երկնքին ուղղած,
Աստղիկը ողբում էր ու լալիս, մղկտում էր ու մորմո-
քում: Հնչիւնները պոկւում էին նրա այրուող սրտից
ու թրթռալով շուրթերի վրայ՝ զնում էին աշխարհի

բոլոր ծայրերը: Եւ թւում էր, թէ ողջ աշխարհը կա-
խարդուած լսում է օղնութիւն կանչող, սէր ու եղբայ-
րութիւն, դուժ ու կարեկցութիւն հայցող այն ձայնը:

Քարացած, վերացած, կամուրջի վրայ գլխահակ
կանդնած՝ մենք լսում էինք՝ մոռացած մեր ողբերգա-
կան բախտը՝ մեր մարմինների ցաւերը, մեր վէրքերի
մրմուռները, մահուան մերձաւորութիւնը:

Քարացել էին նաեւ մեր դահլիճները: Կախար-
դուած, նրանք նայում էին Աստղիկին ու լուռ լսում
էին նրան՝ հմայուած դադաների պէս: Միականի Օմա-
րի գեղեցիկ նժոյգը գլուխը խոնարհած դետնին, թախ-
ժոտ աչքերը կիսախուփ, իր հեծեալի տակ լանչարժա-
ցած, նոյնպէս լսում էր...

Լռել էին հող ու քար, լեռ ու գետ: Երեւի բարձր
լեռնալանջերում եղնիկը՝ կոնաչ խոտը բերանին, դը-
լուխը բարձր, աչքերում վճիտ արցունքի շիթեր՝ ար-
ձանացել էր իր ժայռէ պատուանդանին, երեւի դա-
դանները դուրս էին եկել իրենց թաց որջերից, վախ-
ուորած մողէսները ժայռերի ճեղքերից հանել էին ի-
րենց գլուխները եւ բոլորը, բոլորը, քար ու կանաչ,
ասուն ու անասուն լսում էին հիմա մարդկային մեծ,
անսլարփակ վշտերի այդ երդը:

Մառախուղը խսանում էր, անձրեւը յորդանում:

Իմ թեւից մէկը քաշում էր, ինչ-որ բաներ էր
չչնջում աւանջիւ: Բայց ես չէի սթափւում: Պատրանքը
հողուս մէջ յաղթել էր իրականութեան զգացումին:

Աստղիկը կրկին դարձել էր երազ, անմատչելի, հեռա-
ւոր, եթերային...

Կրկին քաշում են թելիցս, ականջիս բաներ շշն-
ջում: Կամաց կամաց արթնանում եմ, նայում շուրջս:
Սալբի մարէն է, մեծ տոհմի մեծ մայրը:

— Առ Վահանիկին, դնա՛ սար... Խորէ՛ն...

Հասկացայ, ենթարկուեցի Սալբի մարէի կամ-
քին: Վահանի ձեռքը բռնած, խտացած մառախուղի
միջով, կամուրջի վրայով քայլեցի դէպի այն անկիւն:
Դեռ հմայուած, լուսնոտի պէս դանդաղաքայլ սահեցի
ասկեարներէ մօտով:

Նրանք չձայնեցին ինձ: Քուրդ Համդօն ձիու
սանձն աղատ թողել, ամբողջ ծածկել էր աչքերը, մի
ուրիշ ասկեար գլուխը դրել ձիու թամբի վրայ՝ սառն
հայեացքով նայում էր Եփրատի հոսող ջրերին:

Ես արդէն անցել էի կամուրջը: Վահանի ձեռքը
բռնած, բարձրանում էի լեռան լանջն ի վեր, երբ տե-
սայ, որ ինձնից առաջ մառախուղի միջով շարժւում են
ուրիշ կերպարանքներ: Իսկ Աստղիկը դեռ ջերմեռանդ
երգում էր եւ դէպի իմ կողմը, դէպի փրկութեան ամին
էին դալիս ծեր ու երեխայ, մայր ու մանուկ, իմ եղ-
բայրներն ու քոյրերը...

Վահանի հետ ես կանգ առայ բարձր լանջին, մեծ
մի ժայռի ետեւում: Չէի կարողանում հեռանալ ու տե-
սողութիւնիցս կորցնել կամուրջը, Աստղիկին:

Յանկարծ լուսաւորուեց շրջակայքը, ցրուեցին
խիտ ամպերն ու մառախուղը: Երեւաց արեգակը:

Կամուրջի վրայ մնացել էր գերիների փոքրիկ մի խումբ, շրջապատած Աստղիկին, որ երգելով թեւերը պարզեց ամպերի տակից դուրս սահող արեւին...

Երդն ընդհատուեց: Միականի Օմարն ուշքի եկաւ ու հասկացաւ եղելութիւնը: Գաղանն արթնացաւ նրա մէջ: Կատաղած ասպանդակեց ձիուն, մտրակեց, մոնչաց, մռլտաց: Բայց ձին չէր բարձրանում կամուրջը:

— Բռնէ՛ք այդ չէյթանին... բռնէ՛ք, բռնէ՛ք...

Երկու ասկեար ցած թռան ձիերից, սանձերը տուին երրորդին, վազեցին Աստղիկի կողմը: Եւ այն վայրկեանին, որ պիտի բռնոտէին նրան, աղջիկը շուռ եկաւ ու կամուրջի քարէ բազրիքից դէմի վրայ իրեն նետեց վարարած դետը...

Ես փակեցի աչքերս, բայց կարծես լսեցի ջրի ուժեղ ճողփիւնը: Դողում էի ամբողջ մարմնով: Լսում էի սրտիս թփրտոցը կրծքիս տակ: Խիղճս ծուլատում էր ինձ: Յետոյ կրակոցներ լսեցի, դարձեալ կրակոցներ: Ու ամէն ինչ մէկէն լռեց: Համրացան ե՛ւ մարդիկ, ե՛ւ բնութիւնը: Ամբողջ մեծ տիեզերքը լռեց, համրացաւ:

Երբ աչքերս բաց արի, կամուրջի վրայ տեսայ մարդկանց դիակներ եւ երկնքում կամարուած մի մեծ ծիածան: Կարծես մեր գիւղից եկել էր այստեղ մեզ գտնելու, մեր սիրուն, մեր եօթնագոյն աղեղնակը, ծանօթ, հարազատ, հրաշալի...

Տպարան ՄՇԱԿ — Փոստարկդ 3166 ՊԷՅՐՈՒՔ

ՄՇԱԿ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱՏԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

ԱՐԱԲԵՐԷՆ—ՀԱՅԵՐԷՆ ԲԱՌԱՐԱՆ, «Մշակ»ի Հրտ. Պէյրուք, 1959	10,00
ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳԼԵՐԷՆ—ՀԱՅԵՐԷՆ NEW METHOD READER'S	1,75
ՀԱՅԵՐԷՆ—ԱՐԱԲԵՐԷՆ ԱՌՁԵՐՆ ԲԱՌԱՐԱՆ Շատեան, Պէյրուք 1961	3,00
ՀԱՅԵՐԷՆ—ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ԲԱՌԱՐԱՆ, Մ. Յովհաննէսեան, Պէյրուք 1971	20,00
ԳՈՀԱՐՆԵՐ ԱԶԳԵՐՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵՆԷՆ Փրոֆ. Գ. Սարափեան, Պէյրուք, 1956	3,00
ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԱՀԱՐԻ, Գ. Շահինեան	3,00
ԵՓՐԱՏԻ ԿԱՄՈՒՐՋԻՆ, Հ. Քոչար, Պէյրուք 1971	0,75
ԹՈՒՐԳ ՄԸ ԶԵՍ ԴՈՒՆ, Մեհրուժան	0,50
ԾԱՂԿԱՔԱՂ ԸՆՏԻՐ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐՈՒ, ԿԱՐՕՏ, Արամ Հայկազ, Պէյրուք 1971	2,00
ՀԻԼԷԱԿԱՆ ՈՒԺԸ, Պէյրուք 1959	5,00
ՀԱՅ ԵՐԳ, ճայնագրուած քերթիկներ	0,50
ՀԱՅ ԵՐԳ, գրպանի երգարան	1,25
ՀԱՅ ԵՐԳ, Թ. Ալքունեան, Պէյրուք 1960	2,50
ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԵՐ, Վազգէն Կաթողիկոս, Պէյրուք 1962	3,00
ՀԱՄԱՍՏԵՂ, Գ. Շահինեան, Պէյրուք 1961	3,25
ՀԱՏԸՆՏԻՐ, Գ. Շահինեան, Պէյրուք 1962	3,00
ՄՈՒՐԱՏԻ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ, Զ. Եսայեան Պէյրուք 1956	2 հատոր լաքակազմ 12,00
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԵՐԳԵՐ, ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ, Լ. Թուսթոյ,	2,50
ՊԱՆԴՈԿ, Արամ Հայկազ, Պէյրուք 1967	5,00
ՍԱՅԱԹ – ՆՈՎԱ, Հրայր Մուրադեան	1,25
ՓԱՌԱՆՁԵՄ, Օ. Սափրոս, լաքակազմ	8,00
ՓՈՐՁԵՐ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱՆԿԱՎԱՐ– ԺՈՒԹԵԱՆ, Փրոֆ. Գ. Սարափեան	5,00

Գին 75 Լ. Դ.

Սուրիա 1 Ս. Ո.

Տպարան ՄՇԱԿ – Հեռ. 231487 Պեյրուք